

A Comparative Study of Political Legitimation Patterns in the Buyid and Seljuk States: Sacred, Sultanic, Bureaucratic, and Social Legitimacy

Mahdia Vahabi PhD Student, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. mahdia.vahabi@iau.ac.ir

Seyed Mohammad Sheikh Ahmadi Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. m.sheikhahmadi@iau.ac.ir

Keyvan Shafei Assistant Professor, Department of History, Sanandaj Branch, Islamic Azad University, Sanandaj, Iran. Kaivan.shafei@iau.ac.ir

Amir Abdulahi Assistant Professor, Department of History, Maku Branch, Islamic Azad University, Maku, Iran amir.abdulahi@iau.ac.ir

Article Info

Article Type:
Reserch Article

Date received:
2025/04/30

Date approved:
2025/ 09/20

ABSTRACT

This study seeks to answer how the Buyid and Seljuk states utilized cultural, religious, administrative, and social tools to legitimize their sultanates and power, and what impact these endeavors had on the stability and acceptance of their regimes. Findings indicate that the Buyid dynasty cultivated an identity-based and regional legitimacy by emphasizing local lineage claims, reviving ancient Iranian kingship traditions, developing educational institutions, and implementing cultural and infrastructural policies. The Seljuk state, conversely, established a more institutionalized, layered, and encompassing legitimacy—leading to long-term stability and acceptance—by synthesizing Persianate and Islamic heritage, supporting the Abbasid Caliphate, organizing a centralized bureaucracy, and founding the Nizamiyya madrasas. In both dynasties, the interplay between institutions, elites, cultural and religious instruments, and military might played a decisive role in reinforcing legitimacy and ensuring social acceptance of their sovereignty. Employing a historical-analytical approach, this research comparatively examines the patterns of legitimacy during the Buyid and Seljuk periods. Data collection and analysis were conducted through the study of primary historical sources (such as chronicles and contemporary texts) and secondary scholarly literature.

Cite this Article: Vahabi, M. , Sheikhahmadi, M. , Shafei, K. and Abdulahi, A. (2025). A Comparative Study of Political Legitimation Patterns in the Buyid and Seljuk States: Examining Sacred, Sultanic, Bureaucratic, and Social Legitimacy. *International Relations Researches*, 15(2), 303-328. doi: 10.22034/irr.2026.579337.2838.

© Author(s)

Publisher: Iranian Association of International Studies

DOI: 10.22034/irr.2026.579337.2838

Introduction

The concept of political legitimacy is central to understanding political order, particularly within the historical context of Iran and the greater Islamic world during the medieval era. This study analyzes the Buyid and Seljuk dynasties, focusing on the dimensions of legitimacy that characterize their governing frameworks. Legitimacy encompasses a reciprocal relationship between the "right to rule" and societal acceptance of that right, encompassing various sources of authority. As defined by Lipset, legitimacy is the capacity of a political system to foster the belief that existing institutions best serve societal interests (Lipset, 2004). Weber presents legitimacy as rooted in the belief in the normative validity of authority and the internal acceptance of rulers by the commanded (Weber, 1988). Political legitimacy goes beyond mere legality; it operates as a symbolic asset cultivated through social belief in the righteousness of power.

Methodology

This research employs a comparative historical analysis within a theoretical framework that encompasses multiple sources of authority operating in tandem. It uses a four-fold conceptual framework based on Weber's tripartite classification of authority: traditional, charismatic, and legal-rational, extending to analyze the complexities of legitimacy in the Buyid and Seljuk contexts. The four levels identified include: 1) Sacred-Normative Legitimacy (relying on caliphate and religious institution), 2) Sultanistic-Military Legitimacy (based on coercive power), 3) Bureaucratic-Elite Legitimacy (supported by bureaucratic structures and political discourse), and 4) Social-Functional Legitimacy (emphasizing public acceptance and executive efficacy).

Theoretical Framework

The groundwork of this study is built upon multiple theoretical constructs of legitimacy, layered within the historical fabric of Iranian politics. It posits that legitimacy was not derived from a singular source but was rather an outcome of a complex interplay between military power, religious legitimacy, bureaucratic structures, and societal acceptance. The study traces the historical roots of these concepts back to pre-Islamic traditions, such as the notion of "Divine Glory," which integrated political authority with sacred endorsement. This was subsequently reinterpreted within the context of the Islamic caliphate, which served as a religious and institutional source of political legitimacy.

Discussion

Analyzing the Buyid and Seljuk governments reveals distinct approaches to establishing and sustaining political legitimacy. For instance, the Buyids adopted a selectively integrative approach with Shia scholars, fostering a locally resonant and

flexible form of religious legitimacy. They managed to cultivate acceptance through their policies of religious tolerance and the promotion of Shia scholarship. In contrast, the Seljuks leveraged support from the Abbasid caliphate and cultivated a broader institutional legitimacy that was more organized and expansive.

In terms of Sultanistic-Military legitimacy, both dynasties prioritized the military's role; however, they differed in their methodologies. The Buyids focused on a balance between the ruling power and military aristocrats, while the Seljuks developed a professional, centralized military force that became a cornerstone of their royal legitimacy. The bureaucratic and elite legitimacy during the Buyid era was characterized by local administration that supported cultural and scholarly elites, thereby reinforcing their prominence. In contrast, the Seljuks institutionalized their bureaucratic legitimacy through the establishment of centralized administrative bodies and academies that solidified their intellectual and institutional authority.

Moreover, social-functional legitimacy manifested differently for the two dynasties. The Buyids engaged in initiatives that revived Iranian-Islamic identity, promoting urban development and supporting science and culture. The Seljuks, on the other hand, institutionalized their claims to social legitimacy through centralized governance structures, educational advancements, and expansive cultural projects.

Conclusion

The investigation into the Buyid and Seljuk dynasties reveals that political legitimacy in Islamic Iran was a multifaceted, historical process reliant on an intertwining of military power, religious endorsement, bureaucratic structures, and societal acceptance. While both dynasties effectively established their legitimacy through diverse mechanisms, their differences in the implementation and prioritization of these methods reflected the historical contexts and social characteristics of their respective eras. The Buyids cultivated legitimacy through local identity and scholarly engagement, whereas Seljuks' legitimacy was more comprehensive and sustained, arising from bureaucratic, doctrinal, and military integrative methods. This study underscores the significance of political legitimacy's complexity and suggests that future analyses of governance must consider the intricate relationships among power, society, and political culture. The findings provide valuable insights into the dynamics of power within Islamic states and continue to resonate within the governance structures of later Islamic administrations.

Keywords: Buyids, Seljuks, Political Legitimacy, Bureaucracy

بررسی وجوه اشتراک و افتراق الگوهای کسب مشروعیت‌یابی سیاسی در حکومت آل‌بویه و سلجوقیان:

مشروعیت قدسی، سلطانی، دیوانی و اجتماعی

مه‌دیا وهابی دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران. mahdia.vahabi@iau.ac.ir

سیدمحمد شیخ احمدی نویسنده مسئول، استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران.

m.sheikhahmadi@iau.ac.ir

کیوان شافعی استادیار گروه تاریخ، واحد سنندج، دانشگاه آزاد اسلامی، سنندج، ایران. Kaivan.shafei@iau.ac.ir

امیر عبدالهی استادیار گروه تاریخ، واحد ماکو، دانشگاه آزاد اسلامی، ماکو، ایران amir.abdulahi@iau.ac.ir

درباره مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	پژوهش حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان از چه ابزارهای فرهنگی، مذهبی، اداری و اجتماعی برای مشروعیت‌بخشی به سلطنت و قدرت خود بهره گرفتند و این اقدامات چه تأثیری بر پایداری و مقبولیت حکومت‌ها داشته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که حکومت آل‌بویه با تکیه بر نسب‌سازی محلی، بازتولید سنت‌های سلطنتی ایرانی، توسعه نهادهای آموزشی و اجرای سیاست‌های فرهنگی و عمرانی، مشروعیتی هویتی و منطقه‌ای ایجاد کردند. حکومت سلجوقی نیز با تلفیق میراث ایرانی و اسلامی، حمایت از خلافت عباسی، سازمان‌دهی دیوان‌سالاری مرکزی و تأسیس مدارس نظامیه، مشروعیتی نهادمند، چندلایه و فراگیر بنیان نهادند که به ثبات و مقبولیت بلندمدت حکومت انجامید. در هر دو سلسله، تعامل میان نهادهای، نخبگان، ابزارهای فرهنگی و مذهبی و قدرت نظامی نقش تعیین‌کننده‌ای در تقویت مشروعیت و پذیرش اجتماعی حاکمیت داشت. این پژوهش با اتخاذ رویکرد تاریخی-تحلیلی، به بررسی تطبیقی الگوهای مشروعیت در دو دوره حکومت آل‌بویه و سلجوقیان پرداخته است. گردآوری و تحلیل داده‌ها از طریق مطالعه منابع دست‌اول تاریخی (مانند تاریخ‌نگاری‌ها و متون معاصر) و منابع ثانویه پژوهشی صورت گرفته است.
کلیدواژه‌ها: آل‌بویه، سلجوقیان، مشروعیت سیاسی، دیوان‌سالاری	
تاریخچه مقاله تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۱۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۶/۲۹	

استناد به این مقاله: وهابی، مه‌دیا، شیخ احمدی، سیدمحمد، شافعی، کیوان و عبدالهی، امیر. (۱۴۰۴). «بررسی وجوه اشتراک و افتراق الگوهای کسب مشروعیت‌یابی سیاسی در حکومت آل‌بویه و سلجوقیان: بررسی مشروعیت قدسی، سلطانی، دیوانی و اجتماعی». پژوهش‌های روابط بین الملل، ۱۵(۲)، ۳۰۳-۳۲۸. doi: 10.22034/irr.2026.579337.2838

© نویسنده(گان)

ناشر: انجمن ایرانی روابط بین الملل

در تاریخ سیاسی ایران اسلامی، مشروعیت سیاسی حکومت‌ها همواره متکی بر ترکیبی از قدرت نظامی، سازوکارهای نهادی و حمایت اجتماعی و فرهنگی بوده است. حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان نمونه‌های شاخص این فرایند به‌شمار می‌روند که با بهره‌گیری از ابزارهای متنوع فرهنگی، مذهبی، اداری و نظامی، توانستند سلطنتی مبتنی بر قدرت محلی یا غلبه نظامی را به حاکمیتی مشروع، پذیرفته‌شده و پایدار تبدیل کنند. با این حال، پژوهش‌های پیشین غالباً بر یکی از جنبه‌های مشروعیت، مانند ارتباط با خلافت عباسی، قدرت نظامی یا عملکرد دیوان‌سالاری تمرکز کرده‌اند و کمتر به تحلیل همزمان چهار بعد اصلی مشروعیت—قدسی—نهادی، سلطانی—نظامی، دیوانی—نخبگانی و اجتماعی—کارکردی—پرداخته‌اند. این مطالعه از این واقعیت ناشی می‌شود که مشروعیت سیاسی، پدیده‌ای چندلایه و متکی بر تعامل میان نهادها، نخبگان، باورهای مذهبی و عملکرد اجتماعی بوده و بدون تحلیل تطبیقی سازوکارهای مختلف قابل فهم نیست. مسئله اصلی پژوهش آن است که چگونه حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان، با پیشینه‌ها و ساختارهای متفاوت، از طریق سازوکارهای نهادی، فرهنگی، مذهبی و اجتماعی، مشروعیت سیاسی خود را تثبیت کردند و این اقدامات چه تأثیری بر مقبولیت و پایداری دولت‌ها داشت. بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق چنین شکل می‌گیرد: حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان چگونه با بهره‌گیری همزمان از سازوکارهای قدسی—نهادی، سلطانی—نظامی، دیوانی—نخبگانی و اجتماعی—کارکردی، مشروعیت سیاسی خود را تثبیت و بازتولید کردند و این فرایند چه نقشی در انسجام و پایداری دولت‌ها ایفا نمود؟ این پژوهش با روش تاریخی—تحلیلی و اتکا به منابع دست‌اول، از جمله آثار رجال‌شناسی، سیاست‌نامه‌ها و منابع تاریخی و پژوهش‌های ثانویه انجام شده است و می‌کوشد نشان دهد که مشروعیت سیاسی در این دو سلسله نه صرفاً محصول قدرت نظامی یا وابستگی به خلافت، بلکه نتیجه تعامل پیچیده میان نهادها، نخبگان، ابزارهای فرهنگی و مذهبی و حمایت اجتماعی بوده است.

۱. پیشینه تحقیق

مطالعات مربوط به حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان گسترده است، اما بررسی تطبیقی این دو دولت با تمرکز بر سازوکارهای مشروعیت‌یابی سیاسی به‌صورت مستقل کمتر انجام شده است. پژوهش‌های

موجود غالباً هر حکومت را جداگانه و با تأکید بر ساختار قدرت، دیوان‌سالاری و سیاست مذهبی بررسی کرده‌اند و تحلیل چندجانبه ابزارهای مشروعیت در آن‌ها محدود بوده است.

در حوزه کتاب‌ها، آثاری مانند آل‌بویه در بغداد (مفیزالله کبیر) و تاریخ آل‌بویه (علی‌اصغر فقیهی) به روابط حکومت آل‌بویه با خلافت عباسی، نظام اداری و نقش وزرا و سپاهیان پرداخته‌اند. درباره حکومت سلجوقیان نیز آثاری چون دیوان‌سالاری در عهد سلجوقی (کارلا کلوزنر)، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران (آن لمبتن) و وزارت در عهد سلاطین بزرگ سلجوقی (عباس اقبال آشتیانی) ساختار حکومت و جایگاه نهاد وزارت را بررسی کرده‌اند. با این حال، مسئله مشروعیت سیاسی در این آثار بیشتر به صورت ضمنی مطرح شده و تحلیل مفهومی و تطبیقی آن کمتر مورد توجه بوده است.

در مقالات پژوهشی نیز همین رویکرد دیده می‌شود. برای نمونه، مقاله «بررسی تطبیقی رواداری مذهبی حاکمان آل‌بویه و سلجوقیان» (محمدرضا بارانی و محمد دهقانی) به جنبه‌های مذهبی سیاست می‌پردازد. در حوزه سلجوقیان نیز مقالاتی مانند «تعارض میان مشروعیت و قدرت سیاسی در دوره سلجوقی» (حجت‌الله ایزدی) و «مشروعیت سیاسی و ساختار قدرت در حکومت سلجوقیان» (تقی آزادبرمکی و مریم کمالی) رابطه خلافت و سلطنت و مسئله مشروعیت را بررسی کرده‌اند. افزون بر این، پژوهش‌هایی درباره اندیشه خواجه نظام‌الملک بیشتر بر مبانی فکری مشروعیت تمرکز دارند و کمتر به پیوند آن با ساختار سیاسی پرداخته‌اند.

در پایان‌نامه‌ها نیز نثاری همچون حاکمیت و مشروعیت آل‌بویه (سارا پرمهر) و آل‌بویه و مسئله مشروعیت (ابوالفضل ربانی) به شیوه‌های کسب مشروعیت سیاسی و دینی پرداخته‌اند. در سوی دیگر، پژوهش‌هایی مانند مطالعه‌ای در مناسبات قدرت و مشروعیت در دوره سلجوقیان بزرگ (نور احمد بلند اختر) و مبانی مشروعیت دولت سلجوقیان (محمدعلی قرائی) به مبانی دینی و سیاسی مشروعیت توجه کرده‌اند، اما رویکرد تطبیقی میان دو حکومت کمتر دیده می‌شود. در دهه‌های اخیر، نظریات ماکس وبر درباره انواع اقتدار و مشروعیت، به‌ویژه اقتدار کاریزماتیک، سنتی و عقلانی-دیوانی، به‌طور فزاینده‌ای در مطالعات تاریخ پژوهی معاصر ایران و جهان اسلام وارد شده است. این مفاهیم، علی‌رغم ریشه‌های غربی، قابلیت انطباق قابل توجهی با ساختارهای قدرت در دوره‌های میانه اسلامی نشان داده‌اند.

با این حال، کاربرد مشخص این چارچوب نظری در تحلیل حکومت‌های اسلامی، به ویژه دوره‌های تاریخی ایران، هنوز گسترده نیست. پژوهش‌هایی که به این موضوع پرداخته‌اند، محدود بوده و شامل

مقالاتی چون؛ مقایسه مشروعیت از دیدگاه اسلام و وبر (حسین رحمت‌الهی)، رساله، بررسی ساختار دولت سلجوقی بر اساس نظریه نظام پاتریمونیا ل ماکس وبر، از ناصر صدقی، که ساختار دولت سلجوقی را با نظریه نظام پاتریمونیا ل وبر تحلیل می‌کند. در مجموع، با وجود منابع متنوع درباره هر یک از این دو دولت، پژوهشی که به صورت تطبیقی و در چارچوب نظری مشخص، به تحلیل الگوها و سازوکارهای مشروعیت سیاسی در حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان بپردازد، کمتر انجام شده است. پژوهش حاضر در پی آن است که با رویکردی تطبیقی و با تکیه بر چارچوب نظری اقتدار ماکس وبر، ابزارها و شیوه‌های مشروعیت‌بخشی سیاسی را بررسی کرده و تصویری تحلیلی از چگونگی تثبیت و استمرار قدرت در این دو حکومت ارائه دهد.

۲. مبانی نظری و مفهومی: مشروعیت سیاسی و منابع آن در ایران و جهان اسلام میانه

مشروعیت از بنیادی‌ترین مفاهیم در تحلیل نظم سیاسی است و به رابطه‌ای دوسویه میان «حق فرمانروایی» و «پذیرش این حق» اشاره دارد. در سطح نظری، لیپست، مشروعیت را توانایی نظام سیاسی در ایجاد و تداوم این باور می‌داند که نهادهای موجود برای جامعه مناسب‌ترین‌اند (Lipset, 2004). (1250) در تحلیل وبر نیز مشروعیت مبتنی بر اعتقاد به اعتبار هنجاری اقتدار و پذیرش درونی فرمان‌بران است (Weber, 1988: 134-136). بر این اساس، مشروعیت را نمی‌توان به قانونمندی صرف فروکاست، بلکه باید آن را به مثابه سرمایه‌ای نمادین فهم کرد که از رهگذر باور اجتماعی به حقانیت قدرت تولید و بازتولید می‌شود.

در تجربه تاریخی ایران و جهان اسلام در سده‌های میانه، مشروعیت ماهیتی تک‌منبعی نداشت، بلکه برآیند تعامل چند منبع اقتدار بود. در این میان، نسبت میان مشروعیت و کارآمدی اهمیتی تعیین‌کننده داشت. کارآمدی را می‌توان توان نظام سیاسی در تأمین امنیت، اعمال اقتدار مؤثر و پاسخ‌گویی به مطالبات جامعه دانست (Kavakbian, 1999: 32-33). تجربه‌های تاریخی نشان می‌دهد که ضعف در کارکرد اجرایی به تدریج سرمایه مشروعیت را فرسایش می‌دهد و در مقابل، بحران مشروعیت نیز توان تصمیم‌گیری و اجرای سیاست را تضعیف می‌کند؛ رابطه‌ای که به‌ویژه در حوزه توزیع منابع و مدیریت تعارض‌ها نمایان می‌شود. در سنت سیاسی ایران پیش از اسلام، مفهوم «فرّه ایزدی» بیانگر پیوند اقتدار سیاسی با تأیید قدسی بود و شاه در مقام دارنده فرّه، واجد حقانیتی ماورایی تلقی می‌شد (Nuri, 1996: 11). Alaa, 1996: 11) این الگوی قدسی در دوره اسلامی به‌طور کامل حذف نشد، بلکه در قالب نهاد خلافت بازتفسیر گردید؛ نهادی که خلیفه را جانشین پیامبر و کانون وحدت دینی امت معرفی می‌کرد و

بدین سان مشروعیتی دینی-نهادی برای قدرت سیاسی فراهم می‌آورد. در فقه سیاسی اهل سنت، تحقق خلافت از طریق سازوکارهایی چون اجماع اهل حل و عقد، استخلاف، شورا و حتی استیلا در صورت برقراری نظم توجیه شده است (Suyuti, 1986: 85 ; Mawardi, 2002: 56). این تنوع مبانی نشان می‌دهد که حفظ نظم اجتماعی می‌توانست در شرایط خاص به یکی از منابع اعتبار قدرت بدل شود. افزون بر این، ابن خلدون با تأکید بر عصبیت، پیوند دین و قدرت، و نقش خصال حاکم، دوام دولت را وابسته به ترکیب انسجام اجتماعی و توان عملی حکومت می‌داند (Ibn Khaldun, 1989: 1/357-358) در اندیشه امامیه دوازده‌امامی، منشأ مشروعیت سیاسی نصب الهی امام معصوم است و حقانیت قدرت ریشه در اراده تشریحی الهی دارد (Sobhani, 2000: 389-387). در عصر غیبت، مسئله نسبت قدرت سیاسی و شریعت در قالب همکاری با سلطان عادل و اجرای احکام شرعی بازتعریف شد و بدین ترتیب تمایزی میان مشروعیت ذاتی و مشروعیت عملی شکل گرفت با الهام از گونه‌شناسی سه‌گانه اقتدار در اندیشه ماکس وبر — سنتی، کارزماتیک و عقلانی-قانونی — و با توجه به ترکیبی بودن منابع اقتدار در جوامع پیشامدرن (Weber, 1988: 323; Vincent, 1997: 67). می‌توان برای تحلیل حکومت‌های ایران در قرون چهارم و پنجم هجری چارچوبی چهارسطحی پیشنهاد کرد:

۱. مشروعیت قدسی-نهادی (اتکا به خلافت و نهاد دین)،

۲. مشروعیت سلطانی-نظامی (غلبه و اقتدار قهرآمیز)،

۳. مشروعیت دیوانی-نخبگانی (پشتیبانی دیوان‌سالاری و تولید گفتمان سیاسی)،

۴. مشروعیت اجتماعی-کارکردی (پذیرش عمومی و کارآمدی اجرایی).

این چارچوب امکان می‌دهد حکومت‌هایی چون آل بویه و سلجوقیان نه صرفاً به‌عنوان واحدهای سیاسی، بلکه به‌مثابه الگوهای متفاوت در نحوه ترکیب و اولویت‌بندی منابع مشروعیت تحلیل شوند. در نتیجه، مشروعیت سیاسی در ایران میانه را باید پدیده‌ای چندلایه و تاریخی دانست که در تعامل میان دین، قدرت نظامی، ساختار دیوانی و پذیرش اجتماعی شکل می‌گرفت و استمرار می‌یافت.

۳. مشروعیت قدسی-نهادی

مشروعیت حکومت‌ها در جهان اسلام همواره ترکیبی از تأیید دینی و اقتدار سیاسی بوده است. مفهوم «مشروعیت قدسی-نهادی» به معنای همزمان برخورداری یک نهاد یا حکمران از حمایت دینی و اختیار قانونی برای حکمرانی است. در قرون چهارم تا ششم هجری، این نوع مشروعیت نقش حیاتی در

تثبیت قدرت سلسله‌های نوظهوری چون حکومت آل‌بویه و سلجوقیان داشت، به طوری که آنها توانستند با بهره‌گیری از ابزارهای نمادین و نهادی، اقتدار واقعی و مشروعیت دینی را همزمان برقرار کنند.

۳-۱. خلافت عباسی و مشروعیت نمادین

خلافت عباسی، به عنوان نماد مشروعیت دینی در جهان اسلام، از ابتدای تأسیس خود با تکیه بر خویشاوندی با پیامبر و شعارهایی چون «الرضا من آل محمد» تلاش کرد تا اقتدار سیاسی خود را تثبیت کند (Yaqubi, 1993: 2/331; Tabari, 1967: 7/358). با این حال، با گذشت زمان و بحران‌های داخلی مانند فساد اداری و نفوذ فزاینده نظامیان، به‌ویژه ترکان، خلافت عباسی در عمل تبدیل به نهادی نمادین و وابسته به قدرت‌های نظامی گردید. در این شرایط، حکومت آل‌بویه توانستند از مشروعیت دینی خلافت عباسی برای تثبیت اقتدار خود استفاده کنند. برای مثال، علی بن بویه با فتح اصفهان و شیراز و دریافت خلعت و مجوز مالیاتی از خلیفه (المعتضد بالله، ۲۷۹-۲۸۹ ق) به این مشروعیت ظاهری تکیه کرد، اگرچه عملاً مالیات‌ها به بغداد ارسال نمی‌شد همچنین احمد بن بویه، با حفظ خلافت به صورت اسمی و در دست داشتن اقتدار واقعی نظامی و مالی، خلافت را به ابزاری برای مشروعیت سیاسی تبدیل کرد (Nakhjavani, 1965:22; Suyuti, 1990:362; Ibn Athir 1991, 4/168; Sabi, 2017: 115). سیاست‌های عضدالدوله در تعامل با خلافت نیز نشان‌دهنده هوشمندی در بهره‌گیری از مشروعیت دینی بود. او با حفظ ظاهر نزد خلیفه، در عین حال اختیارات واقعی خلافت را محدود کرد تا اقتدار سیاسی و نظامی خود را تقویت کند (Ibn Maskuyya, 1997: 6/155). حتی با وجود تمایل برخی از حکمرانان آل‌بویه برای کنار زدن خلافت، عضدالدوله با درک اهمیت آن برای حفظ مشروعیت عمومی، همچنان از حمایت خلافت عباسی بهره برد.

در دوران حکومت سلجوقیان، خلافت عباسی به عنوان منبع مشروعیت دینی همچنان اهمیت خود را حفظ کرد، هرچند که قدرت سیاسی آن به شدت کاهش یافته بود. سلاطین سلجوقی با درک موقعیت خلافت به عنوان نماد وحدت اسلامی، روابطی پیچیده از همکاری، رقابت و مصلحت‌اندیشی با خلافت برقرار کردند. طغرل‌بیگ، به عنوان یکی از اولین سلاطین سلجوقی، با پذیرش مذهب اهل سنت و تأکید بر حمایت از خلافت، خود را به عنوان «موالی امیرالمؤمنین» معرفی کرد و مشروعیت دینی خود را به‌ویژه از طریق پیروزی‌های نظامی و حمایت از خلیفه تثبیت نمود (Rawandi, 1984: 105-106; Neyshaburi, 1953: 27). در ادامه، الپ ارسلان نیز با اتخاذ سیاست محتاطانه و حفظ توازن میان اقتدار

نظامی و احترام به خلیفه، مشروعیت دینی خود را مستحکم ساخت. این اقدامات شامل بازگرداندن دختر خلیفه و احترام به ولیعهد، همراه با تأکید بر مذهب شافعی به عنوان مذهب رسمی سلطنتی بود (Bandari, 1977: 152). در دوران سلطنت ملک‌شاه، علیرغم اقتدار نظامی گسترده او، باز هم احترام به خلیفه و حفظ ظاهر مشروعیت دینی برای استمرار قدرت سلطنتی ضروری بود (Ibn Jozi, 1979: 297/8). این رابطه میان حکومت سلجوقیان و خلافت عباسی، نشان‌دهنده تعامل پیچیده میان مشروعیت دینی و اقتدار نظامی بود. حکومت سلجوقیان با پذیرش خلافت عباسی به عنوان منبع مشروعیت دینی، در عین حال از اقتدار نظامی خود برای تقویت و تحکیم پایه‌های سلطنت خود بهره بردند، همان‌طور که در سیاست‌های طغرل بیگ و الپ ارسلان قابل مشاهده است.

حکومت آل‌بویه و سلجوقیان برای تثبیت مشروعیت خود از ابزارهای نمادین مختلفی بهره بردند که هم جنبه‌های دینی و هم اقتدار سیاسی آن‌ها را تقویت می‌کرد. حکومت آل‌بویه از طریق دریافت القاب از خلیفه عباسی، مانند «معزالدوله»، «رکن‌الدوله» و «عمادالدوله»، مشروعیت دینی و سیاسی خود را مستحکم می‌کردند. این القاب به عنوان نمادهایی از مشروعیت دینی در کنار اقتدار نظامی به کار می‌رفتند و نشان‌دهنده پیوند حکومت آل‌بویه با خلافت عباسی بودند (Ibn Tabataba, 1988: 278; Ibn al-Abari, 1998: 166-167). در عین حال، این سلسله با ذکر نام خود در خطبه‌های جمعه و گسترش رسم طبل‌نوازی جایگاه سیاسی خود را در سطح عمومی تثبیت کرد (Ibn Khaldun, 1989: 3/551).

در حکومت سلجوقیان، القاب نیز نقش مهمی در تقویت مشروعیت دینی و سلطنتی داشتند. برای نمونه، طغرل بیگ با عنوان «رکن‌الدین» و ملک‌شاه با عنوان «معزالدین» نشان دادند که چگونه می‌توانند مشروعیت دینی را با قدرت نظامی و سیاسی ترکیب کنند علاوه بر این، حکومت سلجوقیان با ثبت نام خود در خطبه‌ها و سکه‌ها، مشروعیت رسمی خود را اعلام کرده و اقتدار اقتصادی و نظامی خود را به‌طور همزمان نمایش دادند (Jawzjani, 1984: 1/254). ازدواج‌های سیاسی نیز یکی دیگر از ابزارهای نمادین برای این دو سلسله بود. حکومت آل‌بویه به‌ویژه در آغاز حکومت خود، از ازدواج‌های سیاسی برای تثبیت مشروعیت داخلی و نمادین بهره بردند، هرچند استقلال سیاسی آنان در این دوره محدود بود. در مقابل، حکومت سلجوقیان از این ازدواج‌ها برای تقویت مشروعیت واقعی و نفوذ مستقیم در امور خلافت استفاده کردند (Ibn Athir, 1971: 17/46; 21/113).

به عنوان نمونه، ازدواج طغرل بیگ با دختر خلیفه عباسی به عنوان نماد پیوند سلطنتی و دینی میان حکومت سلجوقیان و خلافت عباسی در تاریخ ثبت شده است. یکی از ویژگی‌های برجسته حکومت

سلجوقیان، نقش منجی‌گرایانه آن‌ها بود. با سرکوب جنبش بساسیری و نجات خلافت عباسی از تهدیدات، حکومت سلجوقیان مشروعیت گسترده‌تری به‌دست آوردند و در چشم مسلمانان به‌عنوان «مدافعان» خلافت شناخته شدند (Abu al-Fida, 1997:1/535). در مقابل، حکومت آل‌بویه مشروعیت خود را بیشتر به قلمرو سیاسی محدود کردند و در تعامل با خلافت عباسی، هرچند از مشروعیت دینی استفاده کردند، نتوانستند نقش گسترده‌تری چون حکومت سلجوقیان در نجات خلافت ایفا کنند.

۲-۳. مذهب و سیاست‌های مذهبی

در جهان اسلام قرون چهارم و پنجم هجری، مذهب نه تنها باور اعتقادی، بلکه ابزاری برای مشروعیت‌بخشی، تثبیت اقتدار و مدیریت تنوع اجتماعی بود. حکومت آل‌بویه با خاستگاه دیلمی و پیشینه زرتشتی، در جامعه‌ای اکثرأً سنی فعالیت کردند و شیعیان امامی در شهرهایی چون کوفه، قم، کاشان و ری حضور داشتند (Moghadasi, 1982: 2/591-653; Qazvini Razi, 1979: 166). گرایش به تشیع امامی بیش از آنکه تحول اعتقادی باشد، عقلانیت سیاسی بود؛ زیرا پذیرش حکومت آنان توسط شیعیان و کاهش حساسیت خلافت عباسی را ممکن می‌ساخت. بهره‌برداری از مناسک و نمادها مانند مراسم عاشورا، عید غدیر و مرمت حرم‌ها مشروعیت داخلی آنان را تقویت می‌کرد (Ibn Jozi, 1979: 8/179). همزمان، تساهل نسبت به اهل سنت و اقلیت‌های دینی، مدیریت تنوع اجتماعی را ممکن ساخت. حکومت سلجوقیان با خاستگاه ترک‌تبار و پیشینه شمنی، برای کسب مشروعیت فرمانطقه‌ای و ادغام در نظم اسلامی، به حنفی‌گرایی و خود را مدافع تسنن معرفی کردند (Gardizi, 1984: 547; Soumer, 2001: 89-97). ابزارهای آنان شامل ثبت نام در خطبه‌ها و سکه‌ها، نهادسازی آموزشی و قضایی از طریق مدارس نظامیه، سرکوب هدفمند گروه‌های مخالف و حمایت از صوفیان بود (Rawandi, 1984: 18; Mohammad ibn Munawar, 1953: 66-67). این اقدامات مشروعیت رسمی و پایدار برای حکومت سلجوقیان فراهم آورد.

هر دو سلسله مذهب را به ابزاری برای تثبیت اقتدار و مشروعیت سیاسی تبدیل کردند، اما رویکرد و اثرگذاری متفاوت بود؛ حکومت آل‌بویه با تکیه بر تشیع امامی و هویت بومی، مشروعیت داخلی و نمادین را تحکیم کردند و تعامل نمادین با خلافت عباسی داشتند، در حالی که حکومت سلجوقیان با پیوند نهادی با خلافت و گرایش به تسنن، مشروعیت رسمی، گسترده و ساختاری ایجاد کردند و سرکوب هدفمند تهدیدهای مذهبی را بخشی از استراتژی خود کردند. این مقایسه نشان می‌دهد که

مشروعیت دینی بدون حمایت نظامی یا اقتدار نظامی بدون مشروعیت دینی ناکافی است و ترکیب هوشمندانه آن‌ها زمینه پایداری حکومت‌ها را فراهم می‌آورد.

۴. مشروعیت سلطانی-نظامی

پس از بررسی مشروعیت قدسی-نهادی و نقش خلافت عباسی در تثبیت اقتدار سیاسی، بررسی مشروعیت سلطانی-نظامی نشان می‌دهد که توان رزمی و مدیریت نیروهای مسلح نیز ستون مهم مشروعیت سیاسی بود. در این نوع مشروعیت، قدرت نظامی نه صرفاً ابزار اعمال قدرت، بلکه منشأ اصلی اعتبار حاکم محسوب می‌شود و هرچه ساختار نظامی منسجم‌تر باشد، مشروعیت سیاسی پایدارتر خواهد بود.

با ظهور حکومت آل‌بویه، ساختار حکمرانی وارد مرحله‌ای شد که غلبه نظامی سرچشمه اصلی اقتدار بود. این خاندان با اتکا به نیروی دیپلمات و بهره‌گیری از سواره‌نظام ترک توانستند بغداد و بخش‌هایی از قلمرو خلافت را تصرف کنند (Ibn Hawqal, 1987: 119). مشروعیت آنان بیش از آنکه بر نظریه‌ای منسجم درباره سلطنت مبتنی باشد، بر «اقتدار غلبه‌ای» و توانایی حفظ امنیت و کنترل قلمرو تکیه داشت. دیوان عرض و نظام اقطاع ابزارهایی برای سامان‌دهی سپاه و پرداخت حقوق بودند (Ibn Maskuyya, 1997: 5/215-221) با این حال، وابستگی ساختار نظامی به وفاداری‌های شخصی و توازن قومی میان دیپلمات و ترکان، آن را آسیب‌پذیر می‌ساخت. نمونه تاریخی اعطای اقطاع از سوی عمادالدوله برای جلب وفاداری سپاه مؤثر بود، اما رقابت‌های درون‌خاندانی و بحران‌های مالی در دوره‌های بعد انسجام نظامی را تضعیف کرد (Ibn al-Abari, 1998: 223; Ibn Maskuyya, 1997: 6/287-408). بنابراین مشروعیت سلطانی-نظامی در حکومت آل‌بویه تا حد زیادی به مهارت امیر و حفظ تعادل در سپاه وابسته بود.

در مقابل، حکومت سلجوقیان توانستند قدرت نظامی را در قالب ساختاری نهادمند تثبیت کنند. ورود طغرل‌بیگ به بغداد در ۴۴۷ ق و به رسمیت شناخته شدن او به عنوان «سلطان» توسط خلیفه عباسی نمونه‌ای از تبدیل اقتدار نظامی به مشروعیت سیاسی رسمی است (Boyle and others, 2002: 5/123). عنوان «سلطان» پیوند میان توان رزمی و مشروعیت دینی را برقرار کرد و جایگاهی متمایز از امیران نظامی صرف ایجاد نمود. پیروزی آلپ ارسلان در نبرد ملازگرد نه تنها قلمرو را گسترش داد، بلکه مشروعیت سلطان را در سطح فرمانطقه‌ای تقویت کرد و تصویر او را به‌عنوان فرمانده پیروز و مدافع

اسلام تثبیت نمود سپاه حکومت سلجوقیان از نیرویی پراکنده به سازمانی حرفه‌ای شامل غلامان نظامی، امیران اقطاعی و نیروهای منطقه‌ای تکامل یافت که هم انعطاف رزمی داشت و هم وفاداری نسبی را تضمین می‌کرد (Bandari, 1977: 209). توصیه‌های خواجه نظام‌الملک طوسی در سیاست‌نامه درباره ترکیب سپاه و نظارت بر امیران نشان می‌دهد که مشروعیت نظامی در دوره حکومت سلجوقیان نه صرفاً حاصل غلبه، بلکه محصول مدیریت نهادمند و ساختاری بود (Nizam al-Mulk, 1968: 136-158). نظام اقطاع و نهاد اتابکی نیز نقش مهمی در تثبیت این چارچوب داشتند. امیران و سپاهیان در هر دو سلسله ستون مشروعیت سیاسی بودند، اما نحوه اثرگذاری آنان متفاوت بود. در حکومت آل‌بویه، تنوع قومی و مذهبی سپاه به‌ویژه شکاف میان دیلمیان و ترکان مشروعیت سیاسی را به مدیریت دقیق تعادل درونی وابسته می‌کرد (Mas'udi, 1986: 4/7). شورش‌های سپاهیان و رقابت‌های درون‌خاناندانی نشان می‌دهد که در صورت ضعف مالی یا مدیریتی، همین نیروها می‌توانستند به عامل بحران تبدیل شوند؛ بنابراین، مشروعیت سلطانی-نظامی ماهیتی شخصی و تا حدی شکننده داشت. در حکومت سلجوقیان، امیران نه تنها فرماندهان نظامی، بلکه نقش کلیدی در اداره ایالات و مدیریت اقطاع‌ها داشتند (Nizam al-Mulk, 1968: 50-65). رقابت‌های پس از مرگ ملک‌شاه و دخالت امیران در جانشینی چنان‌که در کشمکش برکیارق و محمود مشاهده می‌شود نشان داد که اقتدار سلطان همچنان وابسته به حمایت سپاه بود (Mostofi, 1960: 440; Bandari, 1977: 312). با این حال، ساختار دیوانی و سازمان غلامان امکان کنترل نسبی استقلال امیران را فراهم می‌کرد. در هر دو سلسله توان رزمی و وفاداری سپاه اساس مشروعیت سلطانی-نظامی بود، اما تفاوت اصلی در چارچوب نهادمندی اقتدار بود. در حکومت آل‌بویه، مشروعیت بیشتر شخص محور و پراکنده بود و وابسته به مهارت امیران و توازن قومی سپاه باقی می‌ماند، در حالی که حکومت سلجوقیان قدرت نظامی را در قالب ساختارهای نهادمند از جمله عنوان سلطان، نظام اقطاع، سازمان غلامان و نهاد اتابکی تثبیت کردند و چارچوبی پایدارتر برای مشروعیت سیاسی ایجاد نمودند. به این ترتیب، حکومت آل‌بویه مرحله‌ای از اقتدار غلبه‌ای نظامی را نمایندگی می‌کند، در حالی که حکومت سلجوقیان آن اقتدار را به سطح سلطنت نهادمند نظامی ارتقا دادند. با این حال، در هر دو مورد، امیران و سپاهیان هم ستون مشروعیت و هم عامل بالقوه بحران باقی ماندند.

۵. مشروعیت دیوانی-نخبگانی

مشروعیت دیوانی-نخبگانی در ایران اسلامی سده‌های چهارم و پنجم هجری محصول تعامل پیچیده میان قدرت سیاسی، ساختارهای اداری و اندیشه نخبگان دینی و دیوانی بود. این نوع مشروعیت نه صرفاً بر پایه زور و اقتدار نظامی، بلکه بر محور ترکیب مدیریت دیوانی، کنترل منابع مالی، رهبری نظامی و تأثیرگذاری نخبگان فکری و مذهبی شکل می‌گرفت (Weber, 1988: 89; Lambton, 2000: 104). بررسی تطبیقی حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان نشان می‌دهد که هر دو از ظرفیت‌های نخبگان برای مشروعیت‌بخشی بهره بردند، اما ماهیت و نهادمند شدن این رابطه تفاوت بنیادین داشت.

۵-۱. نهاد وزارت و دیوان‌سالاری

نهاد وزارت در حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان ستون اصلی دیوان‌سالاری و بازوی اجرایی قدرت مرکزی بود. این نهاد نقش مهمی در تثبیت حکومت، مدیریت منابع و انسجام نخبگان ایفا می‌کرد و هر دوره ویژگی‌ها و چالش‌های خاص خود را داشت.

در دوره نخستین حکومت آل‌بویه، وزرا نقش کلیدی در تثبیت و توسعه حکومت ایفا می‌کردند، هرچند دیوان‌سالاری هنوز منسجم نبود و تمرکز حکومت بیشتر بر استقرار قدرت و لشکرکشی‌ها بود. با گذر زمان، وزرا مانند ابوالفضل محمد بن عمید با مدیریت همزمان دیوان‌ها و سپاه، پایه‌های حکومت را مستحکم کردند و ساختار دیوان‌سالاری شکل منظم‌تری یافت (Ibn Maskuyya, 1997: 6/338). دیگر وزرای برجسته همچون ابوالفتح بن عمید و ابوجعفر صیمری نقش کلیدی در مدیریت سرزمین‌ها، سپاه و منابع مالی داشتند و وفاداری نظامیان و انسجام حکومت را تقویت کردند (Nakhjavani, 1965: 233). وزرای چون ابومحمد حسن مهلبی، علاوه بر اصلاح مالی، با حمایت از علما و ادبا، شکوفایی فرهنگی بغداد را تقویت کردند (Ibn Maskuyya, 1997: 6/163-167; Kermer, 1996: 94-97). در دوره دوم حکومت آل‌بویه، کاهش اقتدار نسل اولیه فرمانروایان موجب کاهش نفوذ وزرا شد و انتصابات بیشتر بر پایه توان مالی و پیشکش‌ها صورت گرفت؛ نمونه آن ابوطاهر محمد بن بقیه است. در دوره سوم، وزارت کوتاه‌مدت و تحت نفوذ نظامیان و غلامان قرار گرفت و استقلال وزرا کاهش یافت. در حکومت سلجوقیان، نهاد وزارت از ابتدا با هدف تمرکز قدرت و کنترل دیوان‌سالاری شکل گرفت. امپراتوری سلجوقی دارای پنج دیوان اصلی بود و وزارت بالاترین جایگاه اجرایی را داشت که اغلب اعضای آن ایرانی بودند (Iqbal Ashtiani, 1959: 22-23). خواجه نظام‌الملک با الهام از تمرکز اداری

دوران ساسانی، نظام دیوانی و ارتشی متمرکز ایجاد کرد و قدرت مرکزی را تقویت نمود (Bandari, 1977: 9). در دوران آلپ ارسلان و جلال‌الدین ملک‌شاه، وزارت به بالاترین منصب اجرایی پس از سلطنت ارتقا یافت و قدرت وزیر غالب بر امرای نظامی شد (Ibn Maskuyya, 1984: 66).

پس از مرگ نظام‌الملک، استقلال وزارت کاهش یافت و رقابت‌های دربار و نظامیان جایگاه آن را متزلزل کرد، در دوران سلطنت سنجر، وزارت به شدت تضعیف شد و وزرا عمدتاً برای کسب ثروت و نفوذ شخصی عمل کردند که کارایی دیوان‌سالاری و قدرت مرکزی را کاهش داد (Klausner, 2002: 277, 236).

و فرهنگی بودند. آن‌ها با مدیریت دیوان‌ها، نظارت بر منابع مالی، رهبری نظامی و واسطه‌گری میان حاکمان و نخبگان، حلقه اتصال میان قدرت مرکزی و جامعه را تشکیل می‌دادند. در حکومت آل‌بویه، وزرا مانند ابوالفضل محمد بن عمید، ابوالفضل شیرازی و صاحب بن عباد با اصلاح و نظارت بر دیوان‌ها، انسجام حکومت و مشروعیت سیاسی امیران را نزد نخبگان و مردم تقویت کردند.

در حکومت سلجوقیان، وزرا به‌ویژه خواجه نظام‌الملک با بازنگری ساختار دیوانی، کاهش فساد و ایجاد نظم گسترده، جایگاه وزارت را به بالاترین منصب اجرایی پس از سلطان ارتقا دادند و نقش کلیدی در تمرکز قدرت و انسجام نظامی ایفا کردند (Bandari, 1977: 9).

کنترل منابع مالی یکی دیگر از وجوه مشترک بود. وزرا در حکومت آل‌بویه با اصلاح مالیات‌ها و مدیریت اقطاع‌ها، اعتماد سپاه و دیوانیان را جلب و مشروعیت حکومت را تقویت کردند؛ نمونه‌ها شامل مهلبی، ابوالفضل بن عمید و ابوالفتح بن عمید هستند (Ibn Maskuyya, 1997: 6/167; Nakhjavani, 1965: 227).

دیوان استیفا و پرداخت منظم حقوق سپاهیان، جریان مالی امپراتوری را حفظ و وفاداری نظامیان را تضمین کردند و خواجه نظام‌الملک با اصلاح نظام مالی مشروعیت سیاسی حکومت را تقویت نمود (Klausner, 2002: 27; Bandari, 1977: 16).

وزرا همچنین نقش نظامی داشتند. در حکومت آل‌بویه، بسیاری از وزرا مانند ابوالفضل بن عمید، ابوالفتح بن عمید و ابوجعفر صیمری فرماندهی سپاه را بر عهده داشتند و تهدیدات داخلی و خارجی را مهار می‌کردند. در حکومت سلجوقیان، خواجه نظام‌الملک با ایجاد سپاه ثابت و حضور فعال در جنگ‌ها، تمرکز قدرت را در دست سلطان تثبیت نمود (Rawandi, 1984: 118; Bandari, 1977: 9).

تفاوت اصلی در این بود که سپاه حکومت سلجوقیان حرفه‌ای و متمرکز بود و مشروعیت سلطنت را

مستحکم می‌کرد، در حالی که در حکومت آل‌بویه فرماندهی وزرا بیشتر برای حفظ توازن میان حاکم و سپاه اهمیت داشت. واسطه‌گری میان حاکمان و خلیفه یا نخبگان نیز از وظایف وزرا بود. در حکومت آل‌بویه، صیمری و عضدالدوله ابن عمید با مدیریت دیپلماتیک و کنترل انتصابات وزرا، مشروعیت داخلی و خارجی حکومت را حفظ کردند (Mirkhwand, 1996, 3/ 520).

در حکومت سلجوقیان، وزرا مانند خواجه نظام‌الملک و عمیدالملک کندی نماینده مستقیم سلطان نزد خلیفه بودند و با مدیریت مراسم و ازدواج‌های سیاسی، مشروعیت مذهبی و سیاسی را تثبیت نمودند (Klausner, 2002: 41; Bandari, 1977: 81). حمایت از علم و فرهنگ نیز نقش مهمی در مشروعیت‌بخشی وزرا داشت. در حکومت آل‌بویه، صاحب بن عباد و مهلبی با توسعه محافل علمی و ادبی، انسجام فرهنگی حکومت را تقویت کردند در حکومت سلجوقیان، حمایت وزرا، به ویژه نظام‌الملک، مشروعیت قدرت مرکزی و اجتماعی را افزایش داد (Klausner, 2002: 41). تفاوت این بود که در حکومت آل‌بویه، مشروعیت فرهنگی مکمل سیاسی بود، اما در حکومت سلجوقیان، توسعه علمی و فرهنگی بخشی از سیاست تثبیت قدرت و مشروعیت امپراتوری بود.

با این حال، رقابت‌های داخلی، نفوذ نظامیان، فساد مالی و تمرکز بر تشریفات موجب تضعیف جایگاه وزارت شد. در حکومت آل‌بویه، سلطه‌طلبی و حسادت سیاسی امیران باعث برکناری و حتی قتل وزرای توانمند شد؛ نمونه‌ها شامل ابوسعید اسرائیل و ابوالفتح بن عمید است (Ibn Maskuyya, 1997: 6/329; Nakhjavani, 1965: 223). در حکومت سلجوقیان، وزرا مانند مؤیدالملک و مجدالملک قربانی رقابت‌های درباری و نفوذ نظامیان شدند پدیده نیابت، جانشینی موقت، فروش منصب و فساد مالی نیز در هر دو دوره موجب کاهش مشروعیت شد. وزارت در حکومت آل‌بویه به امری تجاری تبدیل شد و شایستگی وزیر کاهش یافت (Ibn Maskuyya, 1997: 6/263-269).

در حکومت سلجوقیان نیز افراد نالایق با پرداخت رشوه به وزارت رسیدند، مانند تغار بیک کاشغری در دوران سلطان سنجر، تمرکز بر تشریفات و القاب نیز موجب رقابت و حسادت میان دیوانیان شد و تمرکز واقعی جای خود را به ظاهر سپرد (Biruni, 1984, 177).

یکی از تفاوت‌های کلیدی، نقش امرای نظامی و اتابکان در تضعیف وزارت بود؛ در دوره پایانی حکومت سلجوقیان، نفوذ آنان چنان بود که سلطان تحت تأثیر قرار گرفت و وزرا توسط آن‌ها برکنار می‌شدند (Rawandi, 1984, 230; Qomi, 1984, 95). در حکومت آل‌بویه، نفوذ نظامیان تا این حد تعیین‌کننده نبود. به طور کلی، وزرا در ابتدا ستون مشروعیت و ثبات حکومت بودند، اما رقابت داخلی،

نفوذ نظامیان، فساد مالی و تمرکز بر تشریفات موجب شد جایگاه وزارت از نهاد تقویت‌کننده مشروعیت به ابزاری برای رقابت، فساد و ناکارآمدی تبدیل شود و پایه‌های حکومت‌ها تضعیف گردد.

۲-۵. اندیشمندان و نظریه‌پردازان سیاسی

در تاریخ سیاسی ایران اسلامی، علما و نظریه‌پردازان سیاسی نقش کلیدی در تثبیت و مشروعیت حکومت‌ها داشتند. از دوره حکومت آل‌بویه تا حکومت سلجوقیان، مشروعیت سیاسی تنها با قدرت نظامی حاصل نمی‌شد، بلکه محصول تعامل هوشمندانه میان قدرت و دانش دینی و فقهی بود. هر دوره شیوه‌های خاص خود را برای مشروعیت‌بخشی ارائه می‌کرد که در ادامه بررسی می‌شود.

در حکومت آل‌بویه، حکومت ساختاری سیاسی داشت و دین و فرهنگ را در خدمت تثبیت قدرت به‌کار می‌گرفت. سیاست تساهل مذهبی، به ویژه در عصر عضدالدوله، فضایی ایجاد کرد که تنوع فکری و کلامی نه تهدید، بلکه عاملی برای تقویت مشروعیت بود. علمای شیعه امامی با مفاهیمی مانند «اذن» و «نیابت عامه» امکان تعامل‌گزینشی با قدرت سیاسی را فراهم می‌کردند و نظریه‌هایی برای مشروعیت‌بخشی ارائه دادند (Modarresi Tabatabai, 1995, 123؛ Ibn Babuyah, 2003, 1/303).

کلینی با تدوین «الکافی»، مرجعیت دینی علما در عصر غیبت را تثبیت کرد و چارچوب نظری مشارکت محدود شیعیان در امور حکومتی را فراهم نمود (Kulaini, 1984, 1/215). شیخ صدوق اگرچه مشروعیت حکومت را به رسمیت نمی‌شناخت، از حمایت سیاسی برای ارتقای موقعیت اجتماعی شیعه بهره برد (Shushtari, 1986, 1/453). شیخ مفید با تبیین فلسفه غیبت، همکاری محدود با حاکمان را در چارچوب ضرورت‌های اجتماعی مجاز دانست این مسیر در اندیشه سید مرتضی با نظریه «العمل مع السلطان» به شکل منسجم‌تری درآمد؛ همکاری با سلطان تنها در صورتی مجاز بود که عدالت رعایت و ظلم رفع شود شیخ طوسی نیز رویکرد مشابه داشت و همکاری با قدرت را برای حفظ مصالح جامعه مجاز می‌دانست (Tusi, 1981: 357).

برخلاف حکومت آل‌بویه، در دوره حکومت سلجوقی مشروعیت سیاسی دیگر صرفاً بر قدرت نظامی متکی نبود. علما، فقها و دیوان‌سالاران، قدرت عریان را به قدرت مشروع تبدیل کردند. مکاتب فکری و کلامی، ابزار عقلانی کردن سلطنت بودند: اشاعره با ترکیب عقل و نقل و تأکید بر اطاعت از سلطان، امکان اجرای شریعت و پذیرش عقلانی حکومت را فراهم کردند (Jalali, Madelong, 2002: 66). ماتریدیه با تکیه بر فقه حنفی و عقل‌گرایی اعتدالی، سازگاری میان شریعت و سلطنت را (2009: 4-9).

تبیین نمود حتی حضور محدود معتزله، با تأکید بر عقل و عدالت الهی، وجه عقلانی و مشروعیت حکومت را تقویت کرد (Maqrizi, 2001: 4/469). شیعیان امامی نیز با حضور علمی و شرکت در مناظرات کلامی، به‌طور غیرمستقیم مشروعیت عقلانی حکومت را تقویت کردند (Ibn Jozi, 1940: 8/178).

در رأس نظریه‌پردازان حکومت سلجوقی، ابوالحسن ماوردی با تدوین آثار فقهی-سیاسی واقع‌گرایانه مانند «الأحكام السلطانية»، مشروعیت سلطنت حکومت سلجوقیان را در چارچوب خلافت عباسی ممکن ساخت امام‌الحرمین جوینی با نظریه «استیلاي مشروع»، مشروعیت را مبتنی بر توان عملی حاکم، بیعت نخبگان و رعایت شریعت تبیین نمود (Hatemi, 2005: 86). خواجه نظام‌الملک با تأسیس مدارس نظامیه و تقویت جایگاه علما، مشروعیت دیوانی-نخبگانی را نهادینه کرد (Tabatabai, 1996: 40-18) و غزالی با ترکیب اخلاق، فقه و سیاست، مشروعیت اخلاقی و دینی سلطنت را تثبیت نمود (Ghazali, 1972: 56).

در هر دو دوره، مشروعیت سیاسی صرفاً با قدرت نظامی حاصل نمی‌شد، بلکه نتیجه تعامل هوشمندانه میان قدرت، دانش دینی و ساختارهای نهادی بود. علما و نظریه‌پردازان با بهره‌گیری از ابزارهای مختلف، زمینه تثبیت حکومت‌ها و مشروعیت آن‌ها را فراهم کردند.

در دوره حکومت آل‌بویه، حمایت از نهاد علم و دانش شیعی یکی از مهم‌ترین ابزارهای مشروعیت‌یابی بود. تأسیس دارالعلم شاپور بن اردشیر توسط وزیر شیعی بهاء‌الدوله در بغداد نمونه‌ای شاخص بود (Ibn Jozi, 1991: 14/53)؛ این مرکز با وقف کتاب‌ها و جذب عالمان برجسته، نه تنها تولید دانش شیعی را تضمین کرد، بلکه مشروعیت فرهنگی و مذهبی حکومت را تقویت نمود و پیوند میان قدرت سیاسی و نخبگان دینی را مستحکم ساخت.

نفوذ مستقیم علما در ساخت قدرت نیز تعیین‌کننده بود. شیخ مفید، با وجود عدم پذیرش مشروعیت حکومت غیرمعصوم، رابطه‌ای مبتنی بر مصالحت با حکومت آل‌بویه برقرار کرد و از حمایت ویژه بهاء‌الدوله برخوردار شد. نمونه بارز آن، زمانی بود که سپاه دیلم و ترک قصد تحویل او به امیر داشتند، اما بهاء‌الدوله شخصاً مانع شد (Ibn Athir, 1972, 15/385).

علما همچنین نقش میانجی‌گرانه در بحران‌های سیاسی داشتند؛ اعزام نقیب ابواحمد موسوی برای حل اختلاف میان حمدان بن ناصرالدوله و برادرش نمونه‌ای از تبدیل سرمایه مذهبی به کارکرد سیاسی بود. وزرای دانشمند نیز با حمایت از علما و متکلمان، مشروعیت حکومت را تقویت می‌کردند. صاحب بن

عباد با برگزاری مجالس علمی و حمایت از شاعران و متکلمان شیعی، تشیع را به گفتمان غالب نخبگانی بدل نمود و جایگاه اجتماعی شیعه را ارتقا داد (Ibn Khallikan, 1985, 2/218-220). از نظر، فقهی و کلامی ابزارهای کلیدی مشروعیت بودند؛ شیخ مفید همکاری محدود با حاکمان را برای حفظ مصالح شیعه مجاز می‌دانست، و سید مرتضی در رساله «العمل مع السلطان»، همکاری با سلطان را مشروط به تحقق عدالت و رفع ظلم معرفی کرد (Sayyid Morteza, 1984: 89).

در دوره حکومت سلجوقی، ابزارها و مکانیسم‌های مشروعیت‌یابی پیچیده‌تر و نهادی‌تر بودند. مشروعیت حکومت بر چهار محور اصلی استوار شد: تأیید دینی خلافت، اقتدار عملی حاکم، حضور فعال نخبگان و علما و رعایت عدالت و اخلاق. ابوالحسن هاوردی با تدوین «الأحكام السلطانية»، مشروعیت سلاطین را تنها در صورت تأیید خلیفه ممکن دانست (Mawardi, 2004: 5-27; Lambton, 2000: 104). امام الحرمین جوینی با نظریه «استیلائی مشروع»، توان عملی حاکم، بیعت نخبگان و رعایت شریعت را معیارهای اصلی مشروعیت معرفی کرد.

خواجه نظام‌الملک این چارچوب نظری را عملی کرد: تأسیس مدارس نظامیه، تقویت جایگاه علما، تمرکز بر شایسته‌سالاری و کارآمدی اداری و تأکید بر عدالت و رفاه نشان داد که مشروعیت تنها با نظریه حاصل نمی‌شود، بلکه باید در ساختار دیوانی و عملکرد دولت تجلی یابد (Tabatabai, 1996: 5-6; Nizam al-Mulk, 1968: 40-18). غزالی نیز با آثار اخلاقی و فقهی مانند «نصيحة الملوك»، مشروعیت سلطنت را منوط به رعایت شریعت، اخلاق و نظم معرفی کرد. مجموعاً، در حکومت آل‌بویه مشروعیت عمدتاً از طریق حمایت علما و همزیستی حساب‌شده با حاکم شکل می‌گرفت؛ در حکومت سلجوقیان، مشروعیت علاوه بر تأیید دینی و حضور نخبگان، با نهادسازی، مدارس نظامیه و نظریه‌پردازی فقهی-سیاسی ساختاری شد. در هر دو دوره، مشروعیت محصول فرآیندی استراتژیک و ترکیبی از نظریه، عمل و پشتیبانی نخبگان بود.

۶. مشروعیت اجتماعی-کارکردی

مشروعیت اجتماعی و کارکردی، به معنای پذیرش حکومت در سطح مردم و نخبگان و توانایی تثبیت حاکمیت از طریق تعامل با جامعه است. در تاریخ ایران اسلامی، حکومت آل‌بویه و سلجوقیان با بهره‌گیری از ابزارهای فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و نمادین، نه تنها مشروعیت سیاسی خود را تقویت کردند، بلکه رابطه‌ای مستقیم میان قدرت و مقبولیت اجتماعی برقرار نمودند.

۱-۶. پذیرش مردمی و حمایت اجتماعی

در هر دو حکومت آل‌بویه و سلجوقیان، مشروعیت اجتماعی و پذیرش مردمی یکی از محورهای اصلی تثبیت قدرت بود، اما شیوه بهره‌گیری از این ابزار و زمینه‌های تاریخی آن در هر دوره تفاوت‌های قابل توجهی داشت.

بهره‌گیری از نسب و تبار، ابزاری مهم برای مشروعیت فرهنگی و سیاسی بود. حکومت آل‌بویه با ریشه‌ای محلی در دیلم و گیلان، سنت‌های دیرین ایرانی را حفظ کرده و برای تثبیت جایگاه خود در قلمرویی که میراث فرهنگی و سیاسی ایران پیش از اسلام هنوز اعتبار داشت، تلاش می‌کردند. آنان با ایجاد پیوندهای نسبی و تاریخی با خاندان‌های معتبر گذشته و گاه با جعل نسب تا بهرام گور، خلأ مشروعیت دینی و فرهنگی را پر می‌کردند و روایت هویتی ویژه‌ای از قدرت ارائه می‌دادند که وجهه‌ای تاریخی و فرهنگی برای حکومت فراهم می‌کرد (Ibn Khaldun, 1989, 3/710; Biruni, 1984: 61).

هرچند منابع درباره اصالت این نسب اختلاف دارند، این سازوکار مشروعیت را در میان نخبگان، دیوان‌سالاران و جامعه عمومی تقویت می‌کرد و هویت فرهنگی ایرانی را با قدرت سیاسی پیوند می‌زد. حکومت سلجوقیان نیز بر مشروعیت نسبی تأکید داشتند، اما در موقعیتی فراتر از محلی و قومی عمل می‌کردند. آنان از تبار ترک اوغوز و شاخه قنق بودند و برای مقابله با انگ «بیگانه بودن»، خود را وارث شاهان تورانی اساطیری و نسل افراسیاب معرفی کردند و لقب «آل افراسیاب» را به کار بردند (Nishaburi, 1953: 10; Mustawfi, 1960: 426; Nizam al-Mulk, 1968: 5). این روایت تاریخی نه تنها اعتماد دیوان‌سالاران و علما را جلب می‌کرد، بلکه به نهادینه شدن حکومت و تلفیق قدرت سیاسی با مشروعیت فرهنگی و تاریخی نیز کمک می‌کرد.

برخلاف حکومت آل‌بویه که به میراث ایران پیش از اسلام و نسب‌سازی محلی متکی بودند، حکومت سلجوقیان مشروعیت خود را از ترکیب میراث ایرانی، اسلامی و نمادهای تورانی بازنمایی کردند تا برای جوامع چندفرهنگی قلمروشان قابل پذیرش باشد. علاوه بر نسب و تبار، احیای آیین‌ها، نمادها و اندیشه‌های سلطنتی ایرانی نیز ابزار مهم مشروعیت اجتماعی بود. حکومت آل‌بویه با تمرکز بر میراث ایران پیش از اسلام، بازسازی نظام شاهنشاهی ساسانی را دنبال می‌کردند؛ ساختار اداری آنان، شامل وزیرانی با اختیارات وسیع و دیوان‌های مالی، اداری و نظامی، نمونه‌ای از احیای نظام حکمرانی ساسانی بود (Ibn Maskuyya, 1997, 6/341; Sahebi Nakhjavani, 1965: 225-241)، استفاده از القاب سلطنتی

مانند «شاهنشاه»، تاج‌گذاری به سبک ساسانی و ضرب سکه با تصاویر شاهان پیشین (Sabi, 1977: 62-71). مشروعیت تاریخی و هویتی حکومت را نمایان می‌کرد. عدالت، به ویژه در سیاست‌های قضایی و اداری، رکن بنیادین مشروعیت بود و انتخاب نام‌های ایرانی و ساسانی برای فرزندان حاکمان بازتولیدی از هویت سلطنتی ایرانی محسوب می‌شد (Ibn Maskuyya, 1997, 6/155-330; Kabir, 2002: 148). فره ایزدی و مفاهیم سلطنتی ایرانی با باورهای دینی تلفیق شدند تا مشروعیت الهی و اجتماعی حکومت تثبیت شود (Biruni, 1984: 135).

حکومت سلجوقیان نیز بازآفرینی سنت‌های سلطنتی ایرانی را پی گرفتند، اما با رویکردی تلفیقی شامل میراث ایرانی باستان، خلافت عباسی و عناصر ترک‌تبار القاب سلطنتی مانند «شاهنشاه»، «السلطان‌المعظم» و «ملک‌شاه» (Nizam al-Mulk, 1968: 42)، هم مشروعیت اسلامی و هم ارتباط با سنت ایرانی باستان را نمایان می‌کرد. ساختار اداری، دیوان مظالم و تشریفات سلطنتی آنان بازتاب‌دهنده تلفیق عدالت ایرانی با مشروعیت دینی بود شاعران درباری مانند انوری و معزی، سلطان را وارث شاهان پیشین معرفی کرده و مشروعیت او را در قالب ادبیات و هنر بازنمایی کردند (Anwari, 1997: 131).

سیاست‌های اقتصادی و عمرانی نیز ابزار مهم مشروعیت اجتماعی بودند. حکومت آل‌بویه با تمرکز بر آبادانی شهرها و توسعه زیرساخت‌ها، پروژه‌هایی مانند پل‌ها، قنات، بازارها، بیمارستان‌ها و مراکز علمی به ویژه در شیراز و بغداد اجرا کردند و حضور و نفوذ سیاسی خود را در قلمرو تثبیت نمودند. امیران برجسته‌ای مانند معزالدوله شخصاً در بازسازی نهرها و شبکه‌های آبیاری مشارکت می‌کردند (Ibn Maskuyya, 1997, 6/203; Kabir, 2010: 34). عضدالدوله نیز با بازسازی بغداد، حمایت از اماکن مقدس شیعه و احداث بیمارستان عضدی، مشروعیت مذهبی و اجتماعی خود را تقویت کرد (Ibn al-Abari, 1998: 166-167). حکومت سلجوقیان با استفاده از دولت مرکزی قدرتمند و پشتوانه نظامی مستحکم، سیاست‌های اقتصادی و عمرانی را به صورت سازمان‌یافته و هماهنگ با اهداف سیاسی و دینی اجرا کردند. اصلاحات مالیاتی، احداث راه‌ها، پل‌ها، کاروانسراها و آبادانی شهرها نمونه‌هایی از اقدامات گسترده آنان بود. ساخت مدارس نظامیه، بیمارستان‌ها و آب‌انبارها نه تنها نیازهای عمومی را برطرف می‌کرد، بلکه مشروعیت دینی و اخلاقی حکومت را نیز تقویت می‌کرد (Bandarii, 1977: 79; Kermani, 1985: 50). وزیران برجسته‌ای مانند نظام‌الملک با هدایت این پروژه‌ها، پیوند میان عدالت، کارآمدی و دیانت را در سیاست دولت نهادینه ساختند (Ghazali, 1972: 100; Ibn Khaldun, 1989).

2/723). سیاست‌های فرهنگی نیز به تثبیت مشروعیت مردمی کمک می‌کردند. حکومت آل‌بویه با بازآفرینی جشن‌ها و مناسبت‌های ملی ایرانی مانند نوروز، مهرگان و سده، هویت ایرانی-اسلامی را بازتولید کرده و مشروعیت سلسله را با حافظه جمعی مردم پیوند زدند (Biruni, 1984: 357). جشن سالروز تولد حکمرانان و فرزندان آنان نیز به تثبیت مشروعیت کمک می‌کرد (Kabir, 2010: 92; Raghīb Isfahani, 1999, 1/585). زبان و ادبیات فارسی نیز وسیله‌ای برای مشروعیت‌بخشی فرهنگی بود و تولید آثار علمی و ادبی، پیوند میان قدرت و فرهنگ بومی را تقویت می‌کرد.

حکومت سلجوقیان نیز سیاست‌های فرهنگی را با تأکید بر تلفیق سنت‌های ایرانی و اسلامی دنبال کردند. جشن‌های ایرانی در دربار سلجوقی مرکزی برای بازنمایی قدرت و استمرار میراث شاهنشاهی شدند (Mu'izzi, 1940: 562) و حمایت از زبان فارسی در دیوان‌سالاری و تألیف آثار علمی و ادبی مشروعیت فرهنگی را تثبیت کرد ادبیات درباری و سیاست‌نامه‌ها، نصیحة‌الملوک غزالی، ابزار بازنمایی عدالت، خرد و مشروعیت سلطان در جامعه بودند (Ghazali, 1972: 154; Safa, 1990, 2/335-877). تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که حکومت آل‌بویه سیاست فرهنگی را بیشتر محلی و نمادین می‌دانستند، در حالی که حکومت سلجوقیان آن را به بخشی از استراتژی حکمرانی و تثبیت قدرت مرکزی تبدیل کردند و با سایر سازوکارهای مشروعیت مانند ساختار اداری، دیوان مظالم و مشروعیت دینی تلفیق نمودند.

۲-۶. نهادهای آموزشی

دوره‌های حکومت آل‌بویه و سلجوقیان، به ویژه قرن چهارم هجری و دوره ۴۲۹-۵۹۰ ق، از درخشان‌ترین مقاطع تاریخ علمی و آموزشی جهان اسلام محسوب می‌شوند. در هر دو دوره، علم و آموزش نه تنها وسیله‌ای برای توسعه فرهنگی و اجتماعی، بلکه ابزار مؤثری برای تقویت مشروعیت سیاسی و مذهبی حکومت‌ها بود.

در دوران حکومت آل‌بویه، دانشگاه به شکل رسمی وجود نداشت، اما مساجد، مکتب‌خانه‌ها، دارالعلم‌ها و کتابخانه‌ها به‌عنوان مراکز آموزش و پژوهش فعالیت می‌کردند و پایه‌های فرهنگی و اجتماعی حکومت را تقویت می‌کردند. مساجد جامع شیراز و بیشاپور، مساجد جامع و صغیر اصفهان و دیگر مساجد مهم در نیشاپور، گرگان و بغداد محیط مناسبی برای تبادل علمی فراهم می‌آوردند و حلقه‌های علمی و مناظرات مذهبی، پیوند میان علم، دین و مشروعیت سیاسی حکام آل‌بویه را مستحکم

می‌کردند (Moghadisi, 1982, 2/641; Isfahani, 1989, 2/307). مکتب‌خانه‌ها، علاوه بر آموزش خواندن، نوشتن و قرائت قرآن، اصول اعتقادی و شعر را نیز تدریس می‌کردند و توسط علمای متخصص در علوم دینی، فلسفه، نجوم و پزشکی اداره می‌شدند (Hamavi, 2002, 1/122). این مراکز با تربیت نخبگان وفادار، شبکه‌ای از حمایت علمی و اجتماعی ایجاد می‌کردند که مشروعیت حکومت را تقویت می‌نمود.

دارالعلم‌ها و کتابخانه‌ها نیز به‌عنوان مراکز پیشرفته علمی، امکان دسترسی نخبگان و عموم مردم به دانش را فراهم می‌آوردند و جلسات علمی و ادبی در آن‌ها برگزار می‌شد. نمونه‌هایی مانند دارالعلم شاپور بن اردشیر و دارالعلم سید رضی در بغداد و کتابخانه‌های عضدی در شیراز و ابن عمید در ری، نشان‌دهنده سرمایه‌گذاری دولت آل‌بویه بر علم و فرهنگ بود. حاکمان آل‌بویه با حمایت مستقیم از علما و نخبگان علمی، مشروعیت سیاسی و دینی خود را تقویت می‌کردند. رکن‌الدوله جلسات علمی و مناظره میان شیعه و اهل سنت برگزار می‌کرد و عضدالدوله با اختصاص محل اقامت خود به مجلس علمی، زمینه رشد حکما و فلاسفه را فراهم می‌آورد (Qafti, 1992: 315). حضور پزشکان برجسته مانند جبرئیل بن عیبالله و دانشمندانی همچون ابن‌سینا و حمایت وزرای فرهیخته‌ای همچون ابوالفضل بن عمید، صاحب بن عباد، مهلبی، شاپور بن اردشیر و ابن سعدان (Nakhjavani, 1965: 241; Ibn Maskuyya, 1997, 6/345-348)، نشان می‌دهد که علم به‌عنوان ابزار مشروعیت و قدرت نرم حکومت به کار گرفته می‌شد.

در دوره حکومت سلجوقیان، نهادهای آموزشی با سازمان‌یافتگی بیشتری همراه شدند و تأسیس مدارس نظامیه به ابتکار خواجه نظام‌الملک و حمایت سلاطین سلجوقی، نقطه عطفی در تاریخ آموزش اسلامی بود. مدارس نظامیه، علاوه بر تربیت دانشمند، وسیله‌ای برای ایجاد وحدت فکری، تقویت وابستگی نخبگان به حکومت و تثبیت ساختار مذهبی و اداری محسوب می‌شدند. در این دوره، مساجد و مکتب‌خانه‌ها همچنان مراکز آموزشی اولیه بودند. خانقاه‌ها نقش تربیت روحی و اخلاقی جامعه را بر عهده داشتند (Safa, 1990, 2/250). مدارس نظامیه علاوه بر آموزش علوم دینی، محل تجمع نخبگان و فضای مناظره علمی میان علما با گرایش‌های مذهبی مختلف بودند. نمونه‌های برجسته شامل فعالیت‌های امام الحرمین جوینی در نیشابور، ابوالمحاسن رویانی در آمل و ابوحامد محمد غزالی در بغداد است (Kasaei, 1984: 277). این مدارس با حمایت مالی، موقوفات و امکانات آموزشی، موقعیتی

ممتاز برای استادان و طلاب فراهم می‌آوردند و نفوذ علمی آنان در تصمیم‌گیری‌های حکومتی، تعیین خلیفه و مدیریت جامعه، مشروعیت سیاسی را تثبیت می‌کرد (Ibn Kathir, 1986, 12/111).

سلاطین سلجوقی با حمایت از پیروان شیعه و اهل سنت، تساهل مذهبی را به‌عنوان سیاست مشروعیت‌بخش به کار گرفتند؛ نمونه آن اجازه ساخت مدارس شیعی و برگزاری مناظره‌های علمی میان مذاهب بود (Qazvini Razi, 1979: 34). همزمان، مدارس نظامیه به‌ویژه برای فقه شافعی و کلام اشعری طراحی شدند، اما شبکه‌ای از مدارس و نخبگان، مشروعیت سیاسی و مذهبی را تقویت می‌کرد. تحلیل تطبیقی نشان می‌دهد که هر دو سلسله، هرچند در ساختار نهادهای آموزشی تفاوت داشتند، علم و آموزش را به‌عنوان ابزار مشروعیت به کار گرفتند. حکومت آل‌بویه با مساجد، مکتب‌خانه‌ها، دارالعلم‌ها و کتابخانه‌ها مشروعیت دینی و فرهنگی خود را تقویت کردند و حضور وزرا و نخبگان علمی نقش مستقیم در تثبیت قدرت داشت. حکومت سلجوقیان با تأسیس مدارس نظامیه و ایجاد شبکه‌ای پیوسته از مساجد، مکتب‌خانه‌ها و خانقاه‌ها، علاوه بر آموزش، مشروعیت سیاسی، مذهبی و اجتماعی خود را مستحکم کردند و با مدیریت رقابت‌های مذهبی و جذب نخبگان، ثبات حکومت را تضمین نمودند.

نتیجه‌گیری

بررسی حکومت‌های آل‌بویه و سلجوقیان نشان می‌دهد که مشروعیت سیاسی در تاریخ ایران اسلامی فرآیندی چندبعدی و پیچیده بوده است که از ترکیب قدرت نظامی، مشروعیت دینی، ساختار دیوانی و پذیرش اجتماعی نشأت می‌گرفت. هر دو سلسله با بهره‌گیری از سازوکارهای مختلف توانستند مشروعیت خود را تثبیت کنند، اما تفاوت‌ها و شیوه‌های به‌کارگیری این ابزارها بازتاب‌دهنده شرایط تاریخی و ویژگی‌های اجتماعی هر دوره بود. در حوزه مشروعیت قدسی-نهادی، حکومت آل‌بویه با تأکید بر تعامل گزینشی با علمای شیعه و سیاست تساهل مذهبی، مشروعیت دینی و مذهبی خود را به شکل محلی و انعطاف‌پذیر تقویت کردند. در مقابل، حکومت سلجوقیان با حمایت و تأیید خلافت عباسی و شبکه‌سازی نخبگان دینی، مشروعیت نهادی و گسترده‌تری ایجاد نمود که جنبه فراگیر و سازمان‌یافته داشت. در بعد مشروعیت سلطانی-نظامی، هر دو سلسله بر قدرت نظامی و نقش امیران تکیه کردند. در حکومت آل‌بویه، مشروعیت سلطنت بیشتر مبتنی بر تعادل میان حاکم و سپاه بود، در حالی که حکومت سلجوقیان با سپاه حرفه‌ای و متمرکز، ستون اصلی مشروعیت سلطنتی را شکل دادند. در عرصه مشروعیت دیوانی-نخبگانی، وزرا، دیوان‌سالاران و نظریه‌پردازان سیاسی نقش کلیدی در

تثبیت قدرت داشتند. حکومت آل‌بویه با مدیریت محلی و حمایت از نخبگان فرهنگی و علمی، مشروعیت خود را محلی و هویتی می‌ساختند. حکومت سلجوقیان اما با ایجاد نهادهای دیوانی متمرکز و مدارس نظامیه، مشروعیت دیوانی و فکری خود را نهادمند و فراگیر کردند. همچنین، مشروعیت اجتماعی-کارکردی در هر دو سلسله از طریق سیاست‌های فرهنگی، آموزشی، اقتصادی و نمادین تحقق می‌یافت. حکومت آل‌بویه با بازآفرینی هویت ایرانی-اسلامی، پروژه‌های شهری و حمایت از علم و فرهنگ، پذیرش مردمی را جلب می‌کردند. حکومت سلجوقیان نیز با ساختار حکمرانی متمرکز، توسعه نهادهای آموزشی و برنامه‌های فرهنگی گسترده، مشروعیت اجتماعی را به ابزاری سازمان‌یافته برای تثبیت قدرت چندلایه تبدیل کردند. در مجموع، شواهد تاریخی نشان می‌دهد که مشروعیت سیاسی نتیجه هماهنگی میان قدرت، نخبگان و جامعه است. تفاوت‌های حکومت آل‌بویه و سلجوقیان در شدت نهادمندی، تمرکز اداری و فراگیری مشروعیت نمود داشت؛ حکومت آل‌بویه مشروعیت را بیشتر بر پایه هویت محلی و تعامل با نخبگان شکل داد، در حالی که حکومت سلجوقیان با سازوکارهای نهادی، دیوانی و فقهی-سیاسی مشروعیتی فراگیر و پایدار ایجاد کردند. این یافته‌ها نمونه‌ای ارزشمند از رابطه میان قدرت، جامعه و فرهنگ سیاسی ارائه می‌دهد که در ساختار حکمرانی دولت‌های اسلامی بعدی استمرار یافت.

References

- Abu al-Fida', Imad al-Din Ismail ibn Ali (1417 AH/1997 AD). **Tarikh abi al-Fida'**, vols. 1 and 2, Beirut: Dar al-Kitab al-Ilamiyah.
- Alaeddini, Bahram (2015). **Coins of Iran from the Taherids to the Khwarazmshahs**, Tehran: Mirdashti Cultural Center.
- Alam al-Huda, Seyyed Morteza (1984). **Rasa'il**, vol. 2, researched by Seyyed Mahdi Raja'i, Qom: Dar al-Quran Publications.
- Anwari, Muhammad ibn Muhammad (1997). **Divan Anwari**, edited by Saeed Nafisi, Tehran: Negah Publications.

Articles:

- Bandari, Fath bin Ali (1977). **History of the Seljuq Dynasty (Zabdat al-Nusra and Nakhbeh al-Asra)**, translated by Mohammad Hossein Jalili, Tehran: Iran Culture Foundation.

- Biruni, Abu Raihan (1984). **Athar al-Baqiyah**; translated by Akbar Dana Serasht, Tehran: Amir Kabir.
- Boyle, John Ender and others (2002). **From the Coming of the Seljuqs to the Collapse of the Ilkhanate State, (A Study from the University of Cambridge)**, vol. 5, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir.
- Christensen, Arthur (1991). **Iran during the Sassanids**, translated by Rashid Yasemi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Gardizi, Abu Saeed Abdul Hai bin Dahhak bin Mahmoud (1984). **History of Gardizi**, edited by Abdul Hai Habibi, Tehran: Donyayah Kitab.
- Ghazali, Abu Hamid (1972). **Nasiha al-Muluk**. Edited by: Jalal al-Din Homa'i. Tehran: Tehran University Publications.
- Hamavi, Shahab al-Din Abu Abdullah bin Abdullah Yaqut (2002). **Mu'jam al-Adaba**, vol. 1, translated by Abdul Mohammad Ayati, Tehran: Soroush.
- Hatami, Mohammadreza (2005). "Review and Criticism of the Basis of Government Legitimacy from the Sunni Perspective", **Danesh Siyasi**, No. 1, Spring and Summer.
- Ibn al-Abari, Gregory bin Harun (1998). **Muhsaqat al-Dawla**, translated by Abdul Hamid Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ibn Athir, Ezzeddin Ali (1971). **Al-Kamil fi al-Tarikh**, vols. 15-17, translated by Ali Hashemi Haeri, Tehran: Iran Books Publications.
- Ibn Athir, Ezzeddin Ali (1991). **Al-Kamil fi al-Tarikh**, vol. 14, Hamidreza Azhir, Tehran: Asatir.
- Ibn Babawiyah (Qummi), Abi Jafar Muhammad ibn Ali ibn Hussein (Sheikh Saduq) (2003). **Kamal al-Din and Tamam al-Naamah**, vol. 1, translated by Mansour Pahlawan, Qom: Jamkaran Mosque.
- Ibn Hawqal Nasibini, Abul-Qasim Muhammad (1987). **Sourat al-Arz (Ibn Hawqal's Travels)**, translated by Ja'far Shaar, Tehran: Amir Kabir.
- Ibn Jozi, Abd al-Rahman (1979). **Al-Muntazem fi al-Tarikh al-Muluk wa al-Umm**, vol. 8, Hyderabad Deccan: Encyclopedia of Uthman.
- Ibn Jozi, Abd al-Rahman (1991). **Al-Muntazem fi al-Tarikh al-Umm al-Muluk**, vol. 9 and 14, Beirut: Dar al-Kuttab al-Ilmiyah, researched by Muhammad Abdul Qadir Ata and Mustafa Abdul Qadir Ata.
- Ibn Kathir, Abu al-Fida Ismail ibn Omar (1986). **Al-Bidaa' wa al-Nahayyah**, Beirut: Dar al-Fikr.
- Ibn Khaldun, Abd al-Rahman (1989). **Al-Abr (History of Ibn Khaldun)**, vols. 1, 3 and 4, translated by Abdul Mohammad Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Ibn Khallikan, Ahmad bin Muhammad (1985). **Wafiyat al-Ayan wa Anba'a abn al-zaman**, Muhaqiq Abbas Ihsan, vol. 2, Qom: Publisher of al-Sharif al-Razi.
- Ibn Maskuyya al-Razi, Abu Ali (1997). **Tajarab al-Umm**, vols. 5 and 6, translated by Alineghi Manzvi, Tehran: Tus.
- Ibn Tabataba (Ibn Taqtaqi), Muhammad bin Ali (1988). **History al-Fakhri: On the Manners of Land and Islamic States**, translated by Muhammad Vahid Golpaygani, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Iqbal Ashtiani, Abbas (1959). **Ministry during the reign of the great Seljuk sultans**, with the efforts of Muhammad Taqi Daneshpajouh and Yahya Zaka, Tehran: University of Tehran.

- Isfahani, Abu Na'im Ahmad ibn Abdullah (1989). **Dhikr akhbar isfahan**, vol. 2, Beirut: Dar al-Kitab al-Ilamiyah.
- Jalali, Gholamreza (2008). "Five Important Theological Schools of the Seljuk Period, Challenges and Approaches", **Meshkow Quarterly**, No. 84 and 85.
- Jawzjani, Minhaj al-Din (1984). **Tabaqat Naseri (History of Iran and Islam)**, vol. 1, corrected by Abdolhai Habibi. Tehran: Donyayeh Book Publications.
- Jorjani Yamani, Mohammad bin Mansur (2012). **Noor al-Ayoun**, introduction and correction by Yousef Beg Babapour and Mehdi Mohaqeq, Tehran: Miras Maktoob.
- Kabir, Mafizauallah (2002). **Mahigiran tajdar**, translated by Mehdi Afshar, Haydari Printing House: Bija
- Kabir, Mafizauallah (2010). **Al-Buyid in Baghdad, the Caliphate in the Claw of Iranian Power**, translated by Mehdi Afshar, Tehran: Rafat.
- Kasaei, Noorallah (1984). **Military Schools and Their Scientific and Social Impacts**, Tehran: Amir Kabir.
- Kavakbian, Mustafa (1999). **The Foundations of Legitimacy in the System of Velayat al-Faqih**, Tehran: Printing and Publishing.
- Kermani, Naser al-Din Munshi (1985). **Nasa'im al-Ashar min la'im al-Akhbar, (in the history of ministers)**, edited by Mir Jalal al-Din Hosseini Ermavi (Muhaddith), Tehran: Institute of Information.
- Kermer, Joel (1996). **Cultural Revival in the Buyid Era: Humanism in the Age of Islamic Renaissance**, translated by Saeed Hanaei Kashani, Tehran: University Press.
- Khaleghi, Ali (2004). "Shiite Political System in the Thought of Sheikh Mufid", **Humanities and Cultural Studies Research Institute**, No. 27.
- Klausner, Carla (2002). **Bureaucracy in the Seljuk Era (Ministry in the Seljuk Era)**, translated by Yaqub Ajhand, Tehran: Amir Kabir.
- Kulini, Mohammad bin Yaqub (1984). **Al-Kafi**, Vol. 1, Tehran: Dar al-Kutb al-Islamiyyah.
- Lambton, A. K. (1984). **A Journey through the History of Iran after Islam**, translated by Yaqoob Ajhand, Tehran: Amirkabir Publications.
- Lambton, A. K. (2000). **Government and State in the Middle Ages of Islam**, translated by Ali Morshedizad, Tehran: Tabyan.
- Lipset, Seymour (2004). **Encyclopedia of Democracy**, translated by Kamran Fani et al., Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
- Madelong, Wilfred (2002). **Islamic Sects. Translated by Abul-Qasim Sarri**, Tehran: Asatir.
- Mas'udi, Abul-Hossein Ali ibn Hassan (1986). **Muruj al-Dhahab**, vol. 7, translated by Abul-Qasim Payandeh, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Mawardi, Ali ibn Muhammad (2004). **The Rule of Government (Al-Ihakam al-Sultaniyyah and al-Walayath al-Diniyyah)**, translated and researched by Hossein Saberi, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Mirkhwand, Muhammad ibn Qawwandshah ibn Mahmud (1996). **History of Rawdat al-Safa in the Biography of the Prophets, Kings and the Caliphs**, Vol. 3, Tahhib and Tabkhis of Abbas Zaryab Khoei, Tehran: Scientific Publications.
- Modarresi Tabatabaei, Hossein (1995). **The School in the Process of Evolution: A Study in the Development of the Jurisprudential, Theological, and Theological**

- Foundations of Imami Shia in the First Three Centuries of Hijri.** Translated by Ahmad Aram. Tehran: Scientific and Cultural Publications Company.
- Moghadas, Muhammad ibn Ahmad (1982). **Ahsan al-Taqassim fi Ma'arifah al-Aqalim.** Translated by Alineqi Manzavi, vols. 1 and 2, Tehran, Authors and Translators Company.
- Mohammad ibn Munawar (1953). **The Secrets of Monotheism in the Works of Sheikh Abi Saeed,** Tehran: Amir Kabir.
- Mostofi Qazvini, Hamdallah (1960). **Selected History,** edited by Abdul-Hossein Nava'i, Tehran: Amir Kabir.
- Mu'izzi, Muhammad ibn Abdul-Malik (1939). **Diwan Mu'izzi,** edited by Abbas Iqbal, Tehran: Islamiyah.
- Muqri, Ahmad ibn Ali (2001). **Al-Mawa'iz wa al-I'ttafir fi dhikr al-Qhat'i wa athar (Recitals and Accountability in Mention of Plans and Athars),** researched by Sayyid Ayman Fawad, London: Al-Furqan Institute for Islamic Heritage.
- Nakhjavani, Hindu Shah bin Sanjar bin Abdullah Sahebi (1965). **Experiences of the predecessors, corrected and edited by Abbas Iqbal Ashtiani,** Tehran: Fardin Press.
- Neyshaburi, Zahir al-Din (1953). **Seljuqnameh, with an introduction by Ismail Afshar,** Tehran: Kalaleh Khavar Publications.
- Nizam al-Mulk, Abu Ali Hassan Tusi (1968). **Sir al-Mulk (Political Biography),** edited by Hubert Dark, Tehran: Book Publishing House.
- Nuri Alaa, Ismail (1996). **Political Sociology of Twelver Shiism,** Tehran: Qoqnos Publications.
- Qafti, Jamal al-Din (1992). **Tarikh al-Hikma al-Qafti; Persian translation from the 11th century AH,** edited by Bahin Daraei, Tehran: University of Tehran.
- Qazvini Razi, Nasir al-Din Abul-Rashid Abdul-Jalil (1979). **Refutation: Some of the flaws of the Nawasib in refuting some of the scandals of the Rafidites.** edited by: Jalal al-Din Muhaddis, Tehran: National Art Society.
- Qomi, Abu al-Raja (1984). **Tarikh al-Wazir,** edited by Mohammad Taqi Daneshpajouh, Tehran: Institute of Studies and Research.
- Raghib Isfahani, Hussein bin Mohammad (1999). **Hazrat al-Adaba,** vol. 1, Beirut: Dar Arqam Company.
- Rawandi, Mohammad bin Sulayman (1984). **Raha'at al-Sudur and the Verse of the Pleasure,** edited by Mohammad Iqbal, Tehran: Amir Kabir Publications.
- Sabi, Abul-Hasan Hilal ibn Mohsen (2017). **Customs of the Caliphate, corrected and annotated by Mikhail Awad,** translated by Mohammad Reza Shafi'i Kadkani, Tehran: Iranian Culture Foundation.
- Safa, Zabihullah (1990). **History of Literature in Iran,** Vol. 2, Tehran: Ferdows Publications.
- Samarqandi, Dawlatshah (1987). **Tazkirat al-Shu'ara,** by the efforts of Mohammad Ramezani, Tehran: Ara Publishing House.
- Seyyed Murtaza, Ali ibn Husayn. (1984). **Rasa'il al-Sharif al-Murtada,** introduction by Seyyed Ahmad al-Husayni, Qom: Dar al-Quran al-Karim.
- Sheikh Mufid, Muhammad ibn Nu'man (1992). **Al-Irshad fi Ma'arifah Hajjullah Ali al-Ibad,** vol. 1, Qom, Sheikh Mufid Congress.

- Shushtari, Seyyed Noorullah ibn Sharif al-Din (1986). **Majalis al-Mu'minin**, vol. 1, Tehran: Islamic Bookstore.
- Sobhani, Jafar (2000). **Lights on the Imami Shia beliefs and their history**, Tehran: Mashaar Publishing House.
- Soumer, Farooq (2001). **Oghuz (Turkmens)**, translated by Anna Dardi Ansri, Tehran: Hajj Ta'i Publishing House.
- Suyuti, Jalal al-Din (1990). **Tarikh al-Khalaf**, Aleppo: Dar al-Qalam al-Arabi Syria Publications.
- Tabari, Mohammad ibn Jarir (1967). **History of the Messengers and the King**, Vol. 7, researched by Muhammad Abul-Fadl Ibrahim, Cairo: Dar al-Ma'arif, second edition.
- Tabatabaei, Seyyed Javad (1996). **Khajeh Nizam al-Molk**, Tehran: Tarh nou.
- Toqosh, Muhammad Suhail (2006). **The Abbasid Empire**, translated by Hojjatollah Jodaki, with additions by Rasool Jafarian, Qom: Hawza and University Research Institute, third edition.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan (1981). **Al-Nahayyah fi Mujard al-Fiqh va al-Fatavi**, translated by Mohammad Taqi Daneshpajouh, Tehran: Tehran University Publications.
- Vincent, Andrew (1997). **Theories of State**, translated by Hossein Bashiriyeh, Tehran: Nay Publications.
- Weber, Max (1988). **Basic Concepts of Sociology**, translated by Ahmad Sasari, Tehran: Markaz Publications.
- Yaqubi, Ahmad ibn Abi Ja'eez (1993). **History of Yaqubi**, Vol. 2, translated by Mohammad Ibrahim Ayati, Tehran: Scientific and Cultural Publications.